

УДК 342.731

О.М. БИКОВ, канд. юрид. наук, ст. наук. співр., Інститут законодавства Верховної Ради України

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ В КРАЇНАХ З МОНОРЕЛІГІЙНИМ СКЛАДОМ НАСЕЛЕННЯ

Ключові слова: релігія, церква, монорелігійність, релігійні організації, державно-церковні відносини

Питання про взаємовідношення церкви і держави на всіх етапах розвитку суспільства було та залишається надзвичайно важливим і складним, адже від його вирішення часто залежить доля миру і світової історії. Історичний досвід свідчить, що взаємовідносини між церквою і державою в різні часи змінювались. Людство накопичило багатий і різноманітний досвід державно-релігійних відносин: це і періоди гонінь на християн і інші віруючих з боку держави, і періоди їх мирного, терпимого співіснування. На сьогоднішній день в Україні здійснення державної політики щодо релігії і церкви визначається принципом відокремлення церкви від держави і держави від церкви. Водночас, не всім державам світу характерні такі взаємовідносини між державою і церквою.

Зазначимо, що проблеми взаємовідносин держави і церкви мають велике теоретичне і практичне значення, займають важливе місце в діяльності фахівців різних галузей знань, зокрема юристів. Водночас, у різні періоди історичного розвитку, наприклад, у дореволюційній Росії ступінь наукової об'єктивності часто залежав від світоглядних позицій самих авторів, а в радянський період дослідники знаходилися під «пресом» ідеологічних установок, що панували в суспільстві. Зокрема, юридичний принцип відділення церкви від держави фетишизувався на користь доктрини,

що передбачала безумовну необхідність «боротьби з релігійними пережитками у формуванні гармонійно розвиненої, суспільно активної особи». При цьому разом із церквою від держави у великій мірі були штучно «відокремлені» і його віруючі громадяни, оскільки норми, якими вони керувалися в житті крім тих, що дістали офіційне схвалення, як правило, не зустрічали розуміння серед громадян, більш того, кожен колектив зобов'язаний був вести роботу з віруючими по їх атеїстичному вихованню.

Сучасний аналіз вітчизняної та міжнародної політико-релігієзнавчої, релігійно-правової літератури показує, що на даний момент існує брак системних наукових досліджень державно-церковних відносин. Майже відсутні дослідження, в яких враховуються нові тенденції, які пов'язані з модернізацією як політичного процесу в світі, так і самого релігійного життя. Разом із тим політико-правова трансформація світового співтовариства, його стратегія, що пов'язана з консолідацією європейських країн, вимагають суттєвого оновлення теоретико-методологічних підходів щодо аналізу взаємовідносин держави і церкви в країнах з різним релігійним складом населенням.

Враховуючи це, метою даної статті є дослідження особливостей взаємовідносин держави і церкви в країнах з монорелігійним складом населення з урахуванням світових тенденцій та національних традицій і досвіду окремих країн.

Що ж означає монорелігійність? Моно (від грец. *μόνος* – один, єдиний) – у складних словах відповідає поняттям «одно», «єдине» [1, с.245]. Щодо поняття «релігія», то такого однозначного визначення не існує. На думку М. Форварда, релігія виникає як засіб пізнання та пояснення дійсності, в якій перебуває індивід [2, с.31]. А.І. Осипов вважає, що релігія являє собою синтез двох значень: поєднання і благоговіння, які свідчать про релігію, як про таємничий духовний союз живого благоговійного єднання людини з Богом, з обов'язковою присутністю любові як джерела цього єднання [3, с.16].

В науковому релігієзнавстві наявними є різні підходи до з'ясування сутності релігії. Так, при інтеракційному підході вона з'ясовується через систему взаємозв'язків і взаємовідносин людей з приводу певних релігійних об'єктів. При функціональному з'ясуванні розкривається її роль в житті особи і суспільства. Біхевіоріальний підхід обмежується інтерпретацією певних видів релігійно значимих символічних дій, ритуалів, форм поведінки. Консестивне пояснення ґрунтується на тих чи інших явищах свідомості (фантастичне, святе, анімізм, віра в надприродне тощо), на основі раціоналістичного аналізу [4, с.7]. Тобто, інтерпретація сутності релігії прямо залежить від підходу, який застосовується в науковому пізнанні.

Достатньо ґрунтовно походження та розвиток релігії вивчається вченими-соціологами, серед яких найвідомішими представниками є О. Конт, Е. Дюркгейм, Г. Спенсер. Так, Е. Дюркгейм зазначав, що релігія є системою таких вірувань і обрядів, які об'єднують в одну моральну общину, яка зветься церквою, усіх тих, хто визнає ці вірування та обряди [5, с.36]. Тобто, автор релігію розглядає у нерозривному взаємозв'язку із церквою. Підходи Дюркгейма, його методологія, зокрема й функціональний аналіз релігії, знайшов свій подальший розвиток у творчості представників функціональної антропології, соціології релігії, зокрема в працях Б. Малиновського, А.Р. Радкліфа-Брауна – творця теорії дії і системно-функціональної школи в соціології, а також Р. Мертона, який має значний доробок у сфері теорії та методології структурного функціоналізму.

В процесі своїх досліджень В.М. Шевченко дійшов висновку, що релігія – це форма суспільної свідомості, що ґрунтується на вірі людини в існування надприродного, з яким вона може спілкуватися і від якого залежить. Ця віра в ході історичного розвитку людства набирала різних форм – від переконання в надприродних можливостях реальних конкретних предметів і явищ до монотеїстичних релігій, з притаманною їм вірою у всемогутнього ідеального творця. Релігія є специфіч-

ною світоглядно-моральною системою, яка допомагає віруючим орієнтуватись у житті [6, с.304]. Таким чином, під монорелігійністю можна визначити єдине пізнання дійсності, в якій перебуває індивід, єдиний релігійний погляд індивіда в суспільство.

Релігія як важливий елемент свідомості суспільства та дієвий соціальний регулятор активно впливає через релігійні норми на розвиток держави і права, суспільне життя і поведінку населення країн. Враховуючи ступінь розповсюдження однієї релігії на території певної держави, а також впливу релігійних норм на правову систему та систему джерел права як критерій класифікації держави, можна виділити країни з монорелігійним та полірелігійним складом населення.

Таким чином, країнами з монорелігійним складом населення є держави, де переважна більшість населення країни сповідують одну релігію та дотримується її норм, релігія та релігійні норми здійснюють істотний вплив на правову систему та систему джерел права, рішення законодавчих органів повністю або частково ґрунтуються на змісті релігійних норм. При цьому країнами з монорелігійним складом населення безумовно є несвітськими державами. Як відмічає І.В. Міма, залежно від ступеня загальнообов'язковості релігії або ідеології чи відокремлення від держави релігійних організацій та об'єднань (діяльність яких спрямована на поширення релігійної ідеології) в межах несвітського типу держави можна виділити теократичні, ідеоократичні та клерикальні типи держави [7, с.20].

Теократичний тип несвітської держави характеризується відсутністю загальнообов'язкової ідеології (нерелігійної чи квазірелігійної) та відокремленням від держави організацій та об'єднань, діяльність яких спрямована на поширення нерелігійної ідеології. Такому типу держави властива залежність від санкціонування релігійних норм з боку держави та тиск релігії на процес державо- та правотворення; уся повнота вищої державної політичної влади належить релігійним лідерам та духовному керівництву, а джерелом права і регулятором

державно-правових, політичних та суспільних відносин є релігійно-правові приписи. Наприклад, сучасний Ватикан.

На відміну від теократичного, клерикальний тип несвітської держави характеризується наявністю церковної ієрархії, яка через законодавчо встановлені інститути певним чином впливає на політику держави та всі сфери суспільних відносин. Наприклад, ісламська республіка Іран має світські органи влади (парламент, президент, уряд), які підзвітні та підконтрольні офіційно обраному, головному релігійному та одночасно політичному лідеру країни.

Особливістю ідеократичного типу несвітської держави є відсутність загальнообов'язкової релігії та відокремлення від держави релігійних організацій. У державі ідеократичного типу вся повнота влади належить ідеологічному керівництву, діяльність якого спрямована на поширення ідеології, а джерелом права і регулятором суспільних відносин є ідеологічні приписи. Крім того, існує заборона на вільний світогляд та самовизначення; встановлюється державна загальнообов'язкова ідеологія та її значний вплив на правову систему; відбувається дискримінація віруючих чи громадян, що дотримуються переконань, відмінних від державної ідеології. Цей тип властивий тоталітарним країнам [7, с.20–21].

Сучасні світові тенденції доводять, що більшість країн світу є не світськими, тобто такими, які не надають перевагу одній релігії, не визнають одну церкву національною. На думку вітчизняного дослідника етнорелігійних проблем С. Здіюрука, поняття «національна церква» має охопити принаймні п'ять визначальних параметрів, а саме: історичний, географічний, етнокультурний, політичний, демографічний. «Національна» зовсім не означає єдина для всієї нації і не є аналогом національно-державної релігії. «Національною є Церква будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, опираючись на свою традицію на означеній території, сприяє, набувши етноконфесійної специфіки, поступу етнокультури, самосвідомості й державниць-

кого менталітету визначеної нації та має значний рівень поширення серед певного регіону» [8, с.34].

У світських державах церква займає нейтральні позиції відносно державних процесів. Як слушно відмічає О. Білоус, у переважній більшості випадків церква публічно не маніфестує власного ставлення до політики. Вона здебільшого підкреслює свою духовну сутність і декларує політичний індивідуалізм. Зі сторони віруючих церква також сприймається передусім не як політична, а як духовна установа. У сучасному суспільно-політичному житті України є скоріше винятком те, що певні політичні заяви здійснюються від імені усієї церкви. Церковні лідери, як правило, ухиляються від прямої участі у політичній боротьбі. Очевидно, аналогічні міркування утримують священнослужителів від суджень щодо політичної ситуації у країні, соціально-економічної ситуації, мовної, культурної та церковної політики держави. Натомість вони звертаються до влади з метою знайти підтримку у міжконфесійних суперечках, у суперечках щодо культових приміщень, отримання певних пільг тощо [9, с.294].

Підкреслимо, що деякі європейські країни, що визнають себе взагалі країнами, які прагнуть до розділення церкви і держави (Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія, Австрія, Франція в регіоні Ельзас-Мозель), все ж таки знаходяться у постійному співробітництві з церквою, так званій системі конкардайції, що підтверджує існування між ними та релігійними конфесіями угод (конкордатів, договорів, пактів) про двостороннє врегулювання релігійних питань, що зачіпають загальні інтереси і що стосуються правового устрою країни [10, с.385].

В деяких країнах релігія, не займаючи півне становище, може мати і опосередкований вплив на державно-правові процеси. Так, наприклад, в Польщі релігійність є характеристикою суспільства. Як відмічає у своєму блозі Г. Максак, в Польщі достатньо прийти до костюлу під час служби, щоб переконатись у релігійності поляків. Тому, там тема

релігійності є основним з пріоритетів для політиків, за який вони конкурують. Але конкурують через власний приклад а не через нагинання священників до прямої агітації прихожан. До речі, проблеми з підписанням Лісабонського трактату (Конституційної угоди ЄС) польським президентом опиралися головне на те, що окремі ліберальні інновації документу входять в колізію з релігійними канонами поляків [11].

У Данії, Великобританії, Греції і Швеції конкретна релігійна конфесія має характер «державної релігії». У Данії євангельська лютеранська церква є «офіційною церквою Данії» і підтримується державою; король повинен належати цій церкві і її статут закріплюється державним законом (Конституція 1953, статті 4, 6 і 66). У Великобританії національними є «узаконені» церкви Англії і Шотландії; під час коронації монарх присягається захищати реформовану протестантську релігію, встановлену законом»; парламент ратифікує положення Генерального Синоду англіканської церкви; до цих пір члени королівської сім'ї, що сповідають іншу релігію, позбавляються права династичного спадкоємства; а більше двадцяти п'яти єпископів є членами палати лордів (McClean, Duffar).

У Греції питання правового режиму релігій визначається окремим конституційним положенням, що закріплює статус східного православ'я як пануючій релігії. Конституція 1975 р. регулює її зв'язок з Константинопольською церквою і іншими православними церквами, закріплює її автономію (автокефалію) і містить розпорядження щодо тексту Священного Писання і його перекладу. Президент республіки, перш ніж приступити до своїх обов'язків, приносить перед парламентом присягу в ім'я Святої Трійці; а положення конституції регулюють «Чернечу республіку» Гори Афон (статті 3; 13,3; 33,2; 105).

Конституція Греції 1975 р. проголошує рівність всіх громадян перед законом, недоторканність свободи совісті, гарантії дотримання основних прав без розрізнення за релігійною ознакою, невизнання права на відмову по пе-

реконаннях, можливість закриття газет і інших друкарських видань за ганьбу християнською або будь-якій іншій визнаній релігії, вільне здійснення прав людини, визнання і захист основних і невід'ємних прав (статті 3,1; 13,1 і 4; 14,3; 25,1 і 2). Проте релігійний прозелітизм (використання заборонених методів проповідей, прагнення звернути до своєї віри осіб, які сповідають іншу віру) згідно із законом заборонений (декрет 1672/1939) [12, с.200].

У Швеції, парламент приймає закони, що стосуються національної Лютеранської церкви, її структури, духовних і світських осіб, майна і призначень на духовні посади. Проте, зараз відбувається перегляд характеру відносин між церквою і державою, який повинен буде врегулювати рівне поводження зі всіма конфесіями і дати нове визначення положення Лютеранської церкви в публічному праві Швеції. Король і міністр у справах релігій все ж таки повинні належати до Лютеранської церкви (Schott). Очевидно, при такому положенні справ, інші церкви, конфесії, об'єднання та інші релігійні організації, на підставі аналізу положення яких і визначається свобода віросповідання в державі і по прихожанах яких визначається рівень реалізації свободи совісті і свободи релігії в державі, отримують не рівне, у порівнянні з «державною» релігією і особами, які її сповідають, відношення [12, с.208–209].

Очевидно, що в сучасних умовах суспільного розвитку, необхідно враховувати, що теперішні процеси політизації релігії, необмірковані кроки в державно-конфесійних зв'язках, недоліки національних законодавств можуть дестабілізуюче впливати на соціально-економічні та політичні процеси. У багатоконфесійному суспільстві з численним переважанням однієї чи кількох конфесій виникає проблема правового захисту релігійних меншин, оскільки пануюча конфесія (конфесії) може перешкоджати вільній діяльності малих релігійних об'єднань та релігійних груп. Таким чином, правове регулювання діяльності релігійних організацій забезпечує відповідний баланс церковно-державних відносин і

дає змогу спілкуватися церкві і державі у вирішенні соціальних питань.

Що стосується України, то на даний момент в нашій державі не можна говорити про монорелігійність, адже нині український народ поділений на сотню конфесій, розбалансований різними політичними партіями і розбавлений різними «національними меншинами». Як зазначає Г. Лозко, український народ втратив моноетнічність і монорелігійність, а також власну національну еліту, яка завжди вважалася найголовнішою запорукою процвітання свого етносу. Збереження саме цих цінностей є головними засадами Рідної Віри. Цілісність етносу можливо відновити шляхом очищення організму від шкідливих ідеологічних ін'єкцій і повернення (звичайно, поступового) до природних захисних засобів власної віри [13, с.58].

Отже, акцентуючи увагу на панівній ролі церкви у суспільстві, відмітимо, що в історії суспільства, як раніше, так і на сучасному етапі, виникають і діють різноманітні типи взаємовідносин держави з церквою: реалізується пріоритет держави, її панівна роль у ставленні до церкви; реалізується пріоритет церкви у ставленні до держави. Панівна роль держави у ставленні до церкви характерна для всіх сучасних держав, окрім ісламських. Пріоритет же церкви у ставленні до держави притаманний лише деяким ісламським державам. Так, як відмічає Л.Р. Сьюкіяйнен, норми та принципи мусульманського права роблять глибокий вплив на конституційне законодавство та форму правління, що склалася, в таких державах, як Іран і Саудівська Аравія. Мусульманське право відіграє в цих країнах провідну роль і в інших галузях діючого права, що знаходить своє підтвердження і на конституційному рівні [14, с.102].

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник іншомовних слів / за ред. Мельничук О. С. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1975. – 775 с.
2. Форвард М. Религия / М. Форвард ; пер. с англ. Н. Григорьевой. – М. : Изд-во ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 320 с.
3. Осипов А. И. Путь разума в поисках истины. Основное богословие / Осипов А. И. – М. : Даниловский благовестник, 1997. – 336 с.
4. Колодний А. М. Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції / Колодний А. М. – К. : Світ знань, 1999. – 52 с.
5. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. Тотемистическая система в Австралии / Э. Дюркгейм ; сост. М. П. Гапачкин и Ю. А. Кимилева. – М. : Мир, 1994. – С. 35–69 Социология религии: классические подходы : хрестоматия.
6. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / Шевченко В. М. – К. : Наук. думка, 2004. – 560 с.
7. Міма І. В. Деякі аспекти визначення типу держави залежно від місця релігійних норм у правовій системі країни / І. В. Міма // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 19–25
8. Здіорук С. Поняття національної церкви / С. Здіорук // Релігія і церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995. – 167 с.
9. Білоус О. М. Деякі політико-суспільні аспекти відносин між державою та релігійними організаціями в Україні / О. М. Білоус // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2004. – Вип. 5. – С. 291–298.
10. Y.De la Brière, le droit concordataire de la Nouvelle Europe, in «Académie de droit international. Recueil des cours». 1938, I. – P. 370–466.
11. Максак Г. По чім опіум для народу або до дискусії про релігійність українців / Г. Максак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vip.val.ua/ua/genmax/497>.
12. Франческо Марджотта Брольо. Религии и юридические системы. Введение в сравнительное церковное право / Франческо Марджотта Брольо, Чезаре Мирабелли, Франческо Онида. – М. : ББИ, 2008. – 438 с.
13. Лозко Г. Арійський політеїзм і семітський монотеїзм як протилежні світоглядні сис-

теми / Г. Лозко // В поисках великих предков. Националистическое воображение и мифы. – Воронеж, 2011. – С. 41–59.

14. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право : вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен. – М. : Наука, 1986. – 119 с.

Биков О. М. Особливості взаємовідносин держави і церкви в країнах з монорелігійним складом населення / О. М. Биков // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 47–52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-3/11bommcn.pdf>

Проведено дослідження особливостей взаємовідносин держави і церкви у країнах із монорелігійним складом населення із урахуванням світових тенденцій та національних традицій і досвіду окремих країни. Розкрито основний зміст поняття «монорелігійність», охарактеризовано різні типи взаємовідносин держави з церквою: реалізується пріоритет держави, її основна роль у ставленні до церкви; реалізується пріоритет церкви у ставленні до держави тощо.

Быков О.М. Особенности взаимоотношения государства и церкви в странах с монорелигиозным составом населения

Проведено исследование особенностей взаимоотношений государства и церкви в странах с монорелигиозным населением с учетом мировых тенденций и национальных традиций и опыта отдельных страны. Раскрыто основное значение понятия «монорелигиозность», охарактеризованы различные типы взаимоотношений государства с церковью: реализуется приоритет государства, его основная роль в отношении к церкви; реализуется приоритет церкви в отношении к государству и т.д.

Bykov O.M. Singularities of Interrelation of the State and Church in Countries with Monoreligious Composition of the Population

Features of the relationship of church and state in countries with monoreligiynym composition of the population, taking into account international trends and national traditions and experience of individual countries analyzed. The basic concept «monoreligious», description of different types of relations between the state and the church: the priority of the state is realized, its main role relation to the church; realized priority in relation to the church.